

TRABLUSŞAM EYALETİ

letti, Trablus içinde ve dışındaki Seyfoğulları'nı destekleyenleri tasfiye etmeyi başardı (1048/1638).

Trablus'ta bunlardan başka Âl Serhân (Serhanoğulları) ailesi de nüfuz kazanmıştı. Trablusşam yakınlarındaki yüksek dağlık bölgelerde yaşayan aşiretlerden oluşan bu grup Şii temayüllü idi ve Sayda ile Beyrut'ta hüküm süren Ma'noğulları ile iyi ilişkileri vardı. XVII. yüzyılın sonlarında Serhanoğulları'nın gücü çok arttı. Serhanoğulları Hüseyin bölgenin büyük bir kısmına hâkim olmaya başladı, devlet gelirlerini ele geçirdi. Osmanlı Devleti bu bölgeleri onlara iltizam yoluyla vermişti. Fakat Serhanoğulları topladıkları vergileri devlet hazinesine göndermediler; Trablus'taki diğer bölge hâkimleri üzerinde de otorite kurdular. Hâkimiyet alanlarını Cübeyl, Betrûn, Kora, Zâviye, Akâr, Hısnülekrâd, Hermel ve Zanniye'ye yaydılar. Trablusşam'a vali tayin edilen Sürmeli Ali Paşa (1103/1692) Serhanoğulları'na karşı harekete geçerek onları bertaraf etti ve Trablus eyaletine bağlı bütün bölgelerde yeniden kontrolü sağladı.

Tarih boyunca Osmanlı Devleti'nin Trablusşam eyaletinin tamamında valiler aracılığıyla sağladığı emniyet bu yoldan geçen hac kafilelerinin güvenliği için büyük önem arz ediyordu. Dolayısıyla Trablusşam valileri zaman zaman hac emirliği görevini de üstlendiler. Eyalet XIX. yüzyılın ilk yarısında Mehmed Ali Paşa'nın nüfuzu altına girdi. 16 Haziran 1832'de Şam, İbrâhim Paşa tarafından işgal edilince Trablusşam Valisi Halebî Mehmed Paşa'ya Mehmed Ali Paşa'nın ordusuna karşı savaşma tâlimatı verildi. Ancak Humus yakınlarında yapılan savaşta (8 Temmuz 1832) Mehmed Paşa büyük yenilgiye uğradı. Daha sonra burada yeniden Osmanlı kontrolü sağlandı. 1918'de Fransız işgaliyle bu bölgeler Osmanlılar'ın elinden çıktı.

Osmanlı idaresi altına girdikten sonra Trablusşam sancağı 1537'de yirmi sekiz nahiyeden (Kora, Enfe, Cübeyl, Betrûn, Fütûh Benî Rihâl, Müneytira, Zanniye, Arkâ, Menâsif, Sâfitâ, Bişrî, Akâr, Zâviye, Hısnülekrâd, Miâd, Tartûs [Antartus], Havâbî, Kadmûs, Uleyka, Müneyka, Kehf, Kuley'a, Merkab, Blatnis, Sahyûn, Berziye, Lazkiye, Vâdikandîl) oluşmaktaydı. 1579'da eyalet oluşturulduğunda buraya dört livâ bağlanmıştı (Trablusşam, Cibille / Cebele, Humus, Hama); ardından bunlara Halep eyaletinden ayrılan Silmiye / Selemiye livâsı eklendiyse de XVII. yüzyılın ikinci yarısında tekrar Halep'e nakledildi. Trablusşam XVIII. yüzyıla kadar idarî durumunu korudu.

XVIII. yüzyılda Cebele livâsı Halep eyaletine bağlandı. Selemiye livâsı da mahallî olarak Deyrürâhbe ile birleştirildi. 1840'ta Sayda ve Beyrut'un ilâvesiyle oluşturulan Akkâ eyaletine dahil edilen Trablusşam 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre Suriye vilâyetine tâbi bir sancaktı. 1869'da muhasarî oldu. XIX. yüzyılın sonlarında burası Beyrut'a bağlı bir sancak konumuna getirildi. Trablusşam sancağı XVI. yüzyılda iki kasaba, 437 köy, 785 mezraadan meydana geliyordu. Ayrıca burada on üç göçebe grubu kaydedilmişti. Bunlar arasında Türkmen oymakları da vardı (Bayındır, Salur / Selluriye, Avşar). Salur ve Çoğun oymakları Trablusşam dağlarında yayılmakta, kışın Tedmür'e inmekteydi. Bu Türkmen kabilelerinin ekserisi Hısnülekrâd nahiyesinde toplanmıştı; Çoğunlular ise Lazkiye nahiyesindeydi.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 266, s. 66-67; nr. 523, s. 44; nr. 3820; BA, Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemi, *Defter*, nr. 1551, s. 24-26; nr. 1572, s. 14, 15; BA, TD, nr. 372, s. 608, 626-633; BA, MD, nr. 3, s. 213, hk. 593-594; nr. 38, s. 146, hk. 293; nr. 44, s. 152, hk. 302; *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* (haz. Halil Sahillioğlu), İstanbul 2004, s. 167 (nr. 127); s. 233 (nr. 191); s. 238 (nr. 199); Selânikî, *Târih* (İpşirli), I, 235; Nâimâ, *Târih*, II, 5; III, 334-336; Râşid, *Târih*, II, 194-195, 523; *Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 105-107; Fazila Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdarî Taksimat ve Nüfus", *TTK Belleten*, XV/60 (1951), s. 624.

 FAZIL BAYAT

TRABZON

Karadeniz bölgesinin
Doğu Karadeniz bölümünde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri olup Değirmendere vadisinin Karadeniz'e ulaştığı yerin batısında Boztepe'nin eteklerinde kurulmuştur. Denizden itibaren basamaklı şekilde yükselen yerleşme Zağanosdere ve Kuzgundere vadileriyle kesilerek üç parçaya bölünmüştür. Trabzon'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hususunda kesin bilgi yoktur. Milâttan önce 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı ifade edilmekle birlikte doğrudan şehir ve şehrin adından söz eden ilk kaynak milâttan önce 400 yılına ait Anabasis'tir. Burada verilen bilgilere göre şehir Sinop'a bağlıydı ve ona belli bir vergi ödüyordu. Bu bakımdan şehri Sinoplular'ın kurduğu ve buraya Trapezus, Trapeza dedikleri zikredilir. Kelime Batı dillerinde Trapezunte, Trebizonde, Trebizond; İslâm kay-

naklarında Atrabazunde, Tarabazunde biçiminde geçer. "Masa" anlamına gelen Trapezus adı muhtemelen şehrin ilk kurulduğu dik yamaçlar üzerindeki Aşağıhisar kesiminin coğrafi özellikleriyle ilgilidir.

Bir liman şehri olarak İlkçağ'lardan itibaren hayli hareketli bir siyasî çekişmeye sahne olan Trabzon bir süre Persler'in nüfuz sahası içinde kaldı. Bir ara bağımsızlığını elde ettiyse de milâttan önce 331'de Büyük İskender'in idaresi altına girdi. Onun ölümünden sonra kumandanlarından Eumenes'in payına düştü. Milâttan önce III. yüzyılın başında I. Mithridates'in kurduğu Pontus Krallığı kısa zaman içinde bu bölgeye doğru nüfuzunu yaydı. VI. Mithridates Eupatos, Trabzon'un da içinde bulunduğu sahil kesimini kontrolü altına aldı. Bu sırada Pontus Devleti'nin maden, kereste ve gemi ihtiyacını karşılayan önemli bir liman şehri haline dönüştü. Milâttan önce 64-63'te Romalı Pompeius burayı ele geçirdiyse de VI. Mithridates'in oğlu II. Farnakes Trabzon'a yeniden hâkim oldu. Ardından Roma idaresi tekrar kuruldu. Marcus Antonius, milâttan önce 39'da Roma ile Partlar arasındaki sınır hatında tampon durumunda vasal krallıklar teşkil edince Pontus bölgesini II. Farnakes'in oğlu Dareios'a verdi. Milâttan önce 26'da Polemon vasal kral sıfatıyla tanındı. Ardından burası serbest şehir statüsünü elde etti, ayrıca askerî bir ikmal üssü olarak da önemi arttı. İmparator Nero zamanında 63 yılında bölgede yeniden Roma idaresi kuruldu. I. yüzyılın ortalarından itibaren iç kesimlerle ulaşımın iyileştirilmesiyle şehir İran, Doğu Anadolu ve Mezopotamya'ya bağlandı, ticarî hareketlilik çok arttı; bir Roma eyaleti haline geldi, İmparator Hadrianus burayı iki defa ziyaret etti ve çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu; kendi adına izâfe edilen bir liman yaptırdı (130-131). Ayrıca hipodrom, anfiteatr ve su kemerleri inşa edildi. Şehrin Ortahisar kısmının bu dönemde şekillendiği belirtilir. Böylece Trabzon'un bir şehir ve liman halinde fiziksel özellikleri tam anlamıyla belirlenmiş oldu; askerî ikmal üssü niteliği taşıması da önemini arttırıyordu. 257'de şehir Got saldırısına uğradı, yağma ve tahribata mâruz kaldı, eski parlak görünümünü yitirdi. Fakat İmparator Diokleianos (284-305) burayı yeniden mâmur hale getirdi. Ardından Doğu Roma'nın kurucusu İmparator I. Konstantinos döneminde piskoposluk merkezi yapıldı ve yöredeki yerli halkın hıristiyanlaşma süreci de başladı. Doğu Roma İmparatorluğu zamanında Trabzon'un liman şehri ve askerî

rî üs fonksiyonuyla önemi arttı. I. Iustini-anos burayı yeni surlarla takviye etti, su kemerleriyle su getirtti ve bunları şehrin mânevî kurucusu Hagios Evgenios'a ithaf etti. Ortahisar Kilisesi'nin (Ortahisar Camii) bu dönemde yapıldığı zikredilir. Müslüman Araplar'ın Anadolu'ya yönelik akınlarına hedef olmayan yerler arasında bulunan Trabzon müslüman tâcirler için Karadeniz ticaretinde önemli bir liman haline geldi. 1021-1022'de İmparator Basileios, Ani ve Vaspurakan krallarına karşı giriştiği harekâta buradan askerî üs olarak faydalandı.

Trabzon, Anadolu'ya hâkim olan Selçuklular döneminde Türk akınlarına hedef teşkil etti. Tarihî kayıtlar 1081'de Melikşah zamanında şehrin Türkler'in idaresi altına girdiğine işaret eder. Fakat bu uzun sürmedi ve Theodoros Gabras şehri geri aldı. Bizans döneminde Trabzon'a tayin edilen valiler genellikle imparator ailesinden seçildiğinden burada zaman zaman müstakil idareler kuruyorlardı. 1104'te Trabzon dukası Gregorios Taronites ve Konstantin Gabras şehri âdetle bağımsız bir şekilde idare ettiler. Anadolu Selçuklulari devrinde Trabzon daha sıkı biçimde baskı altına alındı. 1204'te İstanbul'da Latin idaresinin kurulması üzerine Trabzon'a kaçan Aleksios Komnenos kendini imparator ilân edince şehir bu yeni devletin merkezi haline geldi. Pontus adı da bu tarihten itibaren söz konusu devlet için kullanılmaya başlandı. Daha sonra I. Alâeddin Keykubad, oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i Trabzon üzerine sevketti. Denizden ve karadan kuşatılan Trabzon ele geçirilemedi; Gıyâseddin Keyhusrev esir düştü, ardından antlaşma yapıldı ve serbest bırakıldı (625/1228). Anadolu'nun Moğollar'ın vesâyeti altına girdiği XIII. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon, Karadeniz-Iran ticaret yolunun

önemli bir noktası haline geldi. Marco Polo da 1295'te Tebriz-Trabzon yoluyla ülkesine dönmüştü. Trabzon'da ayrıca Ceneviz ve Venedik ticarî kolonisi meydana geldi. Özellikle Cenevizliler II. Aleksios zamanında (1297-1330) büyük ticarî haklar elde ettiler. Bunların Dapnus'ta (Güzelsaray) antrepoları mevcuttu; Aleksios onlardan gelebilecek bir tehdidi göz önüne alıp kale ile deniz arasında sur inşa ettirdi. Bu sıralarda İlhan nüfuzu altına giren Trabzon, 1320'li yıllardan itibaren giderek yörede etkili olmaya başlayan Türkmenler'in hedefi haline geldi. Trabzon'un civarı ve özellikle batı ve güneydeki dağlık alanlar Türkmenler'in eline geçti. Bayram Bey, Trabzon'a yürüyüp Assemeta mevkiine kadar ilerledi. Akkoyunlular da Trabzon'a yönelik faaliyetlerini arttırdılar. 1346'da bir Türkmen grubu Trabzon önlerine kadar geldi. Bunların başında bulunan Yûsuf Bey yaptığı savaşta hayatını kaybetti, kardeşleri esir düştü. Onun intikamını Tur Ali Bey aldı, imparatorun kızı Despina'yı esir etti. 1348'de Erzincan ve Bayburt emirleriyle birlikte hareket ederek kaleyi kuşattı, fakat bir sonuç alamadı. III. Aleksios etrafını saran Türkmenler'le iyi geçinmek amacıyla siyasî evliliklere başvurdu ve kız kardeşini Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'e, diğer kız kardeşini Ordu-Bayramlı Beyi Hacı Emîr'e ve kızını Kelkit havzasının güçlü Türkmen emîri Tâceddin Bey'e verdi. Trabzon Komnenosları ile Akkoyunlular arasındaki ilişkiler giderek iyileşti. Bu sırada Venedikliler de Trabzon'da ticarî faaliyetlerini arttırmışlardı. Yıldırım Bayezid nüfuzu Samsun-Canik bölgesine kadar yayıldığında Trabzon'la da ilgilendi. Fakat Ankara Savaşı'nda uğranılan mağlûbiyet bu ilgi ve etkinin sona ermesine yol açtı. Osmanlılar'ın Trabzon'u hedef alan doğrudan ilk harekâtı II. Murad döneminde gerçekleşti. 1442'de ge-

milerle Trabzon'a ulaşan bir Osmanlı birliği yağma ve tahribatta bulundu.

İstanbul'un fethinin ardından Trabzon İmparatoru Kalo Ioannes, Fâtih Sultan Mehmed'e vergi vermeye başladı. Fakat tam bu sırada Canik bölgesine gelip buradaki Türkmenler'i kendisine katan Şeyh Cüneyd, Trabzon'a yürüyerek şehri ele geçirmeyi ve Komnenoslar'a son vermeyi hedefledi. Trabzon merkezli yeni bir devlet kurmak istediği anlaşılan Şeyh Cüneyd ve Türkmenler, Trabzon önlerine kadar geldilerse de şehri alamadılar (1456). Şehir bundan beş yıl sonra, İstanbul'u aldığından Bizans'ın eski topraklarında hak iddia etmeye başlayan Fâtih Sultan Mehmed'in hedefi haline geldi. Önce Hızır Bey'i donanmayla Trabzon'a gönderip bir keşif harekâtı yaptırdı, ardından Trabzon üzerine yürüdü. Gelibolu sancak beyi Kasım Bey donanma ile bu askerî harekâta destek verdi. Karadan çetin ve zorlu yolları aşarak Trabzon'a ulaşan Fâtih şehri kuşattı. Bazı kaynaklara göre altı, bazılarına göre dört hafta süren kuşatmanın ardından şehir teslim oldu (Ağustos veya Eylül 1461). Şehre giren Fâtih birkaç gün burada kaldı ve idaresini Gelibolu sancak beyi Kasım'a bıraktı.

Trabzon Osmanlı idaresine girdikten sonra hızla bir Türk-İslâm şehri haline dönüştü. Kale surları tamir edildi, kiliselerin bir bölümü camiye çevrildi, halkın bir kısmı başka bölgelere sürüldü, yerlerine Türkler yerleştirilmeye başlandı. Trabzon'un önemi dolayısıyla burada hânedana mensup şehzadeler idarecilik görevi yaptı. II. Bayezid'in oğulları Abdullah ve ardından Selim sancak beyi olarak Trabzon'da bulundu. Özellikle Selim yirmi dört yıl kadar burayı yönetti, oğlu Süleyman Trabzon'da doğdu. Selim, idareciliği sırasında Osmanlı nüfuzunu Gürcistan'a doğru yaydığı gibi Safevîler'le de mücadele etti. Çaldıran seferinde Trabzon bölgede önemli bir askerî üs konumuna geldi. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından başlayıp 1639'a kadar devam edecek olan Osmanlı-Safevî mücadelesinde Trabzon büyük bir askerî ikmal merkezi oldu. Bu durumunu XVIII. yüzyılda da sürdürdü. Osmanlı idaresinde Trabzon'da bazı küçük hadiseler dışında önemli bir olay meydana gelmedi. XVIII. yüzyılda giderek güçlenen âyanlar bazı karışıklıklara yol açtı. Bunlardan bir kısmı devletin desteğiyle güçlendi ve Trabzon'a vali tayin edildi. Bilhassa Canikli sülâlesi mahallî derebeyleri bertaraf ederek kuvvet ve nüfuz kazandı. Canikli Ali Paşa, Trabzon valiliği sırasında bazı önemli askerî hare-

XX. yüzyılın başında Trabzon Kalesi ve Efrenciyan mahallesini gösteren fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90441)

TRABZON

kâtlara katıldı. Fakat daha sonra devlet merkeziyle anlaşmazlığa düşüp Kırım'a kaçtı, ardından affedilerek yeniden Trabzon'a döndü (1781). Trabzon, özellikle Batum taraflarında üslenen bazı eşkiyanın önemsiz baskınlarına uğramasının dışında ilk ciddi dış tehlikeyi Osmanlı-Rus savaşlarında yaşadı. 1810'da Ruslar sahillere asker çıkarıp büyük endişeye yol açtılar. Mahallî âyandan Tuzcuoğulları Trabzon'u da nüfuzları altına aldı. Memiş Ağa'nın Trabzon'u işgale kalkışması üzerine merkezden buraya yardım için küçük bir filo yollandı. Bölgedeki âyanları kendi yanlarına alan Tuzcuoğulları Trabzon'u kuşatarak ele geçirdi, şehir yağma ve tahribata uğradı (18 Ağustos 1816). Devlet güçleri az sonra duruma hâkim oldu ve Tuzcuoğulları'nı şehirden çekilmeye mecbur bıraktı. Trabzon I. Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından işgal edildi. Rus birlikleri 14 Nisan 1916'da Karadere'deki savunma hattını yarıp 16 Nisan'da Yomra'ya ulaşmış, aynı günün gecesi Trabzon'un Türk nüfusu şehri boşaltmıştı. 18 Nisan'da şehre giren Ruslar 24 Şubat 1918'de çekilene kadar burayı işgalleri altında tuttular. Ruslar'ın şehri boşaltmasının ardından Pontusçuluk faaliyetleri hız kazandı. Trabzon'da Ermeni-Rum çetelerine karşı örgütlenmeler başladı. Bölgedeki sosyal çalkantılar Millî Mücadele'nin ardından yatıştı.

Fizikî, Sosyal ve Ekonomik Yapı. Trabzon fizikî açıdan asıl şeklini 1204'ten sonraki dönemde kazanmıştır. Karadeniz'e yukarıdan bakan, kuzeyde bir pazar yeri ve limanla doğu ve batısında varoşları bulunan, sarp kayalıklar üzerinde yer alan şehir surlarla çevrili bir yerleşim alanıydı. Sürekli kazan Türk akınlarından sonra İmparator Aleksios Komnenos hem limanı hem aşağı şehri içine alan yeni bir sur inşa ettirmişti. Pek çok kilisesiyle birlikte ticarî saha ve birbirinden ayrı Venedik ile Ceneviz kolonileri doğu varoşları boyunca uzanmaktaydı. Şehrin o dönemden kalan pek çok mahallesinin adı daha sonraki Türk belgelerinde geçmektedir. XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortalarına kadarki mimari kalıntılar nüfusun az olduğuna işaret eder. 1437-1438'de İspanyol seyyahı Pero Tafur şehri ziyaret ettiğinde buranın 4000 civarında bir nüfusu olduğunu yazmıştır.

Bu dönemlerden kalan eserler içinde birçoğu XIII ve XIV. yüzyıla kadar giden surlar ve pek çok kilise bulunmaktadır. Kiliselerin en önemileri arasında XV. yüzyılın başlarında yeniden inşa edilen ve 1572'de camiye çevrilen Ayasofya, muhtemelen I. Manuel Komnenos zamanında (1143-

1180) yapılan Saint Sophia Manastırını, 1291'de inşa edilen Saint Eugenios Kilisesi (1500'lerde Câmî-i Cedîd / Yeni Cuma Camii), Virgin Chrysokephalos Katedrali (1214'te yeniden inşa edilen, imparatorun taç giydirildiği kilise olup 1461'deki Osmanlı fetihinin hâtırasına Câmî-i Atîk'e çevrildi) ve şehirdeki en eski hıristiyan mâbedi olan, 885'te yeniden onarılan Saint Anne Şapeli zikredilebilir. Şekilleri ve inşa tarihleri göz önüne alındığında şehrin ayakta kalan kiliselerinin çoğunun XV. yüzyılın ilk yarısına kadar gittiği görülür. Komnenoslar'ın sarayı da sur içinde bulunmaktadır ve hem Clavijo hem de Bessarion tarafından tasvir edilmiştir.

Komnenoslar döneminde başşehir Trabzon 250 yıllık sürede varlığını ve merkez olma özelliğini korumuştur (1204-1461). Bunun sebebi Doğu Karadeniz dağlarının doğal bir engel teşkil edip geçit vermemesi ve şehrinin sağlam surlarıydı. Ayrıca şehrin gelişen ticarî hareketliliği (hem Venedik hem Ceneviz kolonilerinin mevcudiyeti bunu doğrular) ve Komnenoslar'ın yürüttüğü siyasî evlilik diplomasisi imparatorların güçlü yönetimlerin altında vasal statüsünü kabul etme arzuları da (Selçuklular 1214-1243, 1243'ten sonra Moğollar, 1402'de Timur ve 1456'dan sonra Osmanlılar) imparatorluğun uzun sürmesinde rol oynamıştır. Trabzon 1461'de Osmanlılar'a teslim olunca antlaşma şartları gereği İmparator David Komnenos ve ailesinin bütün fertleri taşınabilir eşyalarıyla birlikte gemilerle İstanbul'a gönderildi. İmparatorun hizmetindeki devlet görevlileri, şehrin diğer asilleriyle varlıklı kişileri de aileleri ve eşyalarıyla İstanbul'a sevk edildi. İmparatora Makedonya'nın Serez bölgesinde geniş topraklar verilirken asilzadelerinin çoğuna timar tahsis edilmiştir. Fâtih Sultan Mehmed, şehir ve çevresinden 1500 kadar genç erkek ve kadın seçerek erkeklerden 800'ünü Yeniçeri Ocağı'nda eğitmek üzere İstanbul'a yolladı. Geri kalanlar da padişahın özel hizmetine ayrıldı ve saraya getirildi. Şehirde bırakılan halkın mülkiyeti onaylandı ve çeşitli vergilere tâbi tutuldu. Trabzon'da yeni bir idare kuruldu, bir dizi kanun yürürlüğe girdi. 400 kişilik bir yeniçeri birliğiyle bir azeb askerî grubu şehirden bırakıldı. Mescidler açıldı, İstanbul'a gönderilen hıristiyanların boşalttığı evlere Türkler yerleştirildi.

Selânik ve İstanbul'un yeniden iskânında uygulanan yolu takip eden Fâtih Sultan Mehmed nüfusa müslüman unsuru eklemek için sürgün politikasına başvurdu, gelenlere mülk verileceğini bildirdi. 1486

tahrir kayıtları aralarında Niksar, Amasya, Ladik, Bafra, Çorum, Merzifon, Tokat ve Samsun'un da bulunduğu yirmi Anadolu şehrinden sürgün edilerek gelmiş olanlarla (201 hâne) kendi istekleriyle şehre yerleşmiş bulunan elli altı hânedan söz eder. Yeni müslüman yerleşimcilerin sayısı toplamda şehir nüfusunun % 19,22'sini oluşturmaktaydı. Bunlar deftere geldikleri yerler belirtilerek ayrı topluluklar halinde yazılmıştı. Müslüman mahallesi olarak Azebler ve Amasya Mescidi adlı iki birimin adına rastlanmaktadır. Aynı tahrir göre şehirde fetihten sonra ikametlerini sürdüren üç gayri müslim topluluğu bulunuyordu. Bunların % 65,16'sını Rumlar, % 12,49'unu Ermeniler, % 3,13'ünü Latin Katolikler (Ceneviz ve Venedikliler) teşkil ediyordu. Dâimî vergi ödeyen nüfus 1385 hâne idi. Bu da 6700-6800 dolayında nüfusa tekabül eder. Bunlara şehirdeki askerler (400 yeniçeri, 203 kale muhafızı) ve idareci grup da katılmalıdır (2000-3000 kişi). Gayri müslim nüfus bu tarihte on beş mahallede ikamet etmekteydi. Bu mahalleler Trabzon'un fetih öncesi fizikî durumunun da belirleyicisidir (Pikşid, Dafnunda, Meydan, Zoğraf, Aya Yani, Aya Ayas, Kokorulu, Aya Preskevi, Meso Kastro, Aya Sofya, Tokari, Mandarun, Efrenciyân-ı Venedik, Efrenciyân-ı Ceneviz, Ermeniyân).

Maiyetinde kalabalık saray eşrafı ve muhafız bulunan Şehzade Selim'in idaresi esnasında (1487-1510) geçici bir nüfus artışı olan Trabzon'un 1523 tarihli ikinci tahrir kayıtları müslüman nüfusun sayısında bir azalmayı gösterir ve bu durumun Selim'in şehirden ayrılmasının ardından gerçekleştiğine işaret edilir. Muhtemelen başlangıçta sürgün yoluyla gelen ailelerin bir bölümü memleketlerine dönmüştü. 1523 dolayında şehirdeki müslüman unsuru toplam nüfusun % 14,32'si olarak hesaplanmıştır ve şehirde sürekli kalan en yüksek nüfus miktarı sadece 300 kadar artmış olup toplam nüfus 7000 kişi civarına ulaşmıştır. 1523 vergi kayıtlarından sonra otuz yıllık bir zaman diliminde şehirde meydana gelen demografik değişiklikler 1553 tarihli defterde yer alır; buna göre Trabzon'un genel nüfusu % 13 gerilemiş (6100 kişi), bunun içinde müslümanların sayısı bir öncekine nisbetle iki katına ulaşmıştır. Sonuç itibarıyla müslüman cemaati ilk defa şehrin en büyük grubunu oluşturmuştur (genel nüfusunun % 47'si). Rum nüfusu % 42'ye gerilemiştir. Daha küçük sayıda Ermeni ve Latin Katolik cemaatleri de benzer şekilde sırasıyla % 40 ve % 35,5 oranında düşmüştür. Şehrin nüfus yapısı hak-

kindaki bu çarpıcı görünüş hıristiyan dininden dönüşlerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihlerde müslümanlara ait yirmi beş mahalle ve bir cemaat kaydedilmiştir. Bunlardan on ikisinin yeni kurulmuş olması da nüfus artışının bir yansımasıdır. Hıristiyan mahallesi sayısı on dokuzdur. İlginç olan husus hıristiyanların % 17'sinin şehir dışından gelenlerden teşekkül etmesidir; on bir mahalle daha önce adları geçmeyen yeni mahallelerdir.

1583'te yapılan tahrir Trabzon'un aradan geçen otuz yıllık sürede belirgin şekilde büyüdüğüne işaret eder. 1553 yılında görülen yaklaşık 6100 kişilik nüfus 1583'te 10.500'ü aşmıştır (genel artış % 73,36). Bu nüfus içinde müslümanlar % 53,62 ile ilk defa çoğunluğu oluştururken Rum ve Ermeni Ortodokslar % 38,34 (% 5,82'si Ermeni), küçük Katolik cemaati ise % 2,62'lik bir oranda kalmıştır. Müslüman nüfusun artmasında dış göçlerin yanında kısmen din değiştirmelerin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ancak gayri müslim nüfusta da 1553'e göre artış olduğu göz önüne alınırsa şehre yönelik bir dış göçün varlığı söz konusudur. Bu tarihte müslüman nüfusun % 13,5'i Ortahisar, % 10,7'si Aşağıhisar, % 29,5'i doğu varoşları, % 40,2'si batı varoşları, % 1,4'ü güney varoşları kesiminde ikamet ediyordu. Toplam mahalle sayısı yirmi sekizdi. Şehirde hıristiyanlar yirmi altı mahallede oturuyordu. Bunların on biri 1553'te adına rastlanmayan yeni yerleşim birimleriydi. Hıristiyanlar şehrin doğu ve batı varoşlarında yoğunlaşmıştı. Trabzon'a ait 1092 (1681) tarihli *Avârız Defteri*'nde eğer eksik değilse toplam on yedi mahallenin adı verilir. Bunlardan sadece iki mahallede müslüman ve hıristiyanlar müşterek oturmaktadır. Müslümanlara ait mahallelerden Tabakhane ve Boztepe dış mahalleleri teşkil eder. Buranın halkı, Trabzon Kalesi'nin Tabakhane Kapısı karşısında Fâtihten Sultan Mehmed'in yaptırdığı çeşmenin su yolları ile Boztepe-

nin yollarının bakımıyla görevlendirilmişti. Avârız hâne sayısı 158'i müslüman, 219'u hıristiyan toplam 377 kadardı. Bu rakam gerçek nüfusu yansıtmamaktadır (BA, KK, nr. 2297). Şehrin XVII-XVIII. yüzyıllardaki nüfus durumu hakkında seyahatlerin verdiği bilgilerin çoğu abartılıdır. Fakat bu yüzyıllarda Trabzon'un özellikle İran'a yönelik savaşlar dolayısıyla hayli hareketli bir sosyal yapı kazandığı düşünüldürse 15.000 dolayında bir nüfusa sahip bulunduğu söylenebilir.

XX. yüzyılın ilk dönemlerindeki nüfus istatistikleri 1583 tarihindekiyle açık benzerlik taşır. 1834 nüfus sayımının müslümanlara ait kısmında otuz iki mahalle, 6700 dolayında erkek nüfus tesbit edilmişti. Bunun yanında Trabzon sancağı mutasarrıfı Haznedarzâde Osman Paşa'nın maiyetinde 452 kişi bulunuyordu. En kalabalık mahalleler Tabakhane, İskenderpaşa, Faroz, Çarşı, Zeytinlik, Teke, Boztepe idi; bunlar 200-480 arasında erkek nüfusa sahipti (BA, NFS, nr. 1149). Gayri müslimler millet-i Rûm, millet-i Ermeni ve millet-i Katolik şeklinde üç grup halinde zikredilmişti. Rumlar biri müslümanlarla müşterek seviz mahallede, Ermeniler yedi mahallede, Katolikler ise bir mahallede ikamet ediyordu. Rumlar 1586, Ermeniler 882, Katolikler ise 305 olmak üzere toplam 2773 hıristiyan erkek nüfus mevcuttu. Katolikler İskenderpaşa mahallesinden başka diğer mahallelere de dağılmışlardı. İskenderpaşa mahallesinde ayrıca Ermeni nüfus meskûndü. Bu durumda İskenderpaşa mahallesinin şehrin bütün sosyal profilini gösteren bir özellik kazandığı söylenebilir. Rumlar ise daha çok Tozluçeşme, Kemer kaya, Çömlekçi mahallelerinde toplanmıştı (BA, NFS, nr. 1152-1153). Bu tarihlerde müslüman ve gayri müslim toplam nüfusun 20.000'i biraz geçtiği tahmin edilebilir. 1847'de nüfusun 33.000 şeklinde gösterilmesi tam olarak doğru olmamalıdır. Feruhan Bey şehirde 5000 ev bulunduğunu

yazar (3000 Türk, 1000 Rum, 588 Ermeni, 140 Katolik, dokuz Protestan Ermeni). Bu rakamlar şehir büyüklüğünün üçe katlandığına işaret eder. Son nüfus tahminleri dört dinî cemaatin oranının hâlâ XVI. yüzyıldaki oranlara yakın olduğunu ortaya koyar. Nitekim müslümanların oranı 1583 *Tahrir Defteri*'nde % 53,62 hesaplanmıştı, şimdi ise bu oran % 56,08 kadardı. Rum Ortodokslar'ın oranı % 38,34 iken şimdi % 26,25, % 5,82 olan Ermeni Ortodokslar'ın nüfus oranı % 14,52 ve XVI. yüzyılın sonunda toplam nüfusun % 2,62'sini oluşturan Latin Katolikleri'nin oranı ise 1902'de % 3,15'e çıkmıştı. 1881 yılı salnâmesi şehirde otuz altı mahalle ve 10.383 erkek nüfusu (6450 Türk, 1799 Rum, 1609 Ermeni) kaydeder. Tarih boyunca Trabzon şehrinin nüfusunu etkileyen çeşitli etkenler içinde veba ve diğer salgın hastalıklar öne çıkar. Trabzon şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan 1565-1566 ve 1633'te veba salgını çıktığı ve şehrin nüfusu üzerinde yıkıcı bir etki yaptığı tesbit edilmektedir. Nitekim şehirden ayrılmayı arzu ettikleri için hamamlara ödedikleri kiralardan muaf olmak isteyen şahıslarla ilgili mahkeme vak'aları dikkati çeker (Jennings, s. 27-36).

Trabzon'un fiziki yapısında yeni inşa edilen camiler önemli yer tutar. Camiye dönüştürülen pek çok Bizans kilisesinin yanında Trabzon'da Osmanlı döneminde de mimari eserler meydana getirilmiştir. Bunlardan İskender Paşa Camii ve Hatuniye Camii (İmaret Külliyesi) dikkat çekicidir. Hatuniye Camii zengin vakıflarıyla şehrin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynamıştır. Hatuniye Medresesi'nden dağıtılan başışlar, 1050 (1640) yılındaki seyahatinde şehri "emsalsiz" diye anlatan Evliya Çelebi'yi de etkilemiş, şehrin misafirperverliğinin talebelere ve fakirlere olduğu kadar deniz yolculuğuna çıkanlara ve denizcilere de gösterildiğini belirtmiştir. Bütün ziyaretçilere gün içerisinde iki defa birer kâse çorba ve beyaz ekmek hazırlanıyor, cuma akşamları ise buna zerde pilâvi ve yahni ekleniyordu (*Seyahatnâme*, II, 49-55). Ancak Evliya Çelebi, Trabzon'la ilgili bilgileri kendisi de bir Trabzonlu olan Âşık Mehmed'in eserinden almıştır. Dolayısıyla tasvirini yaptığı Trabzon'u bir bakıma şehri ziyaret ettiği 1640 yılından çok Âşık Mehmed'in çocukluk yıllarını geçirdiği 1555-1575 tarihlerindeki durumunu nakleler.

Karadeniz ticaretinde önemli bir liman şehri olmasının yanında Trabzon doğudan gelen malları batıya ulaştıran bir merkez konumundaydı. Ortaçağ'larda İran'dan yo-

Trabzon surları

TRABZON

la çıkan kervanların son durağıydı ve Kırım'la da bağlantılıydı. Kuzeyden ve güneyden gelen yollar burada keşiyor, yünlü kumaş, keten, ipekli mâmuller dışarıya satılıyordu. Ortaçağ coğrafyacılarından Şerîf el-İdrîsî'ye göre Trabzon halifeler devrinden beri Rumlar'ın ve müslümanların bir ticaret antreposuydu ve halkı çok zenginidi. Şehrin ticarî önemini diğer bazı Arap coğrafyacıları da tekrarlar. Hem Bizans hem Osmanlı döneminde şehir tarihi boyunca ekonomik değerini deniz ticaretine borçluydu. Venedikliler ve Cenevizliler, 1461 Osmanlı fethinin gerek öncesinde gerek sonrasında şehrin ekonomik yaşamının önemli bir varlığı oldu. XX. yüzyılın başına kadar da durumlarını korudular. Osmanlı devrinde şehirde alışveriş mekânı Çarşı adıyla anılan mahallenin yer aldığı Aşağıhisar'ın doğu kısmında, kuzeyde denizden başlayarak güneye doğru yükselen meyilli arazi üzerindeydi. Âşık Mehmed, Trabzon zanaat ehlinin çarşı ve bedestenin Aşağıhisar'ın dört kapısından biri olan Mumhane Kapısı dışında bulunduğunu söyler. Bu çarşılar topluluğu XVIII. yüzyılda bedesten, han ve çok sayıda dükkândan oluşmaktaydı. Ayrıca kalenin içinde ve aşağı kesiminde yer alan Pazarkapı mahallesi, Ortahisar'ın doğusundaki Tabakhane mahallesi ve Ortahisar mahallesiyle kale dışında tarihî Trabzon-Tebriz İpek yolunun başlangıcında bulunan meydanlık alanda ekonomik faaliyetler yoğunlaşmıştı.

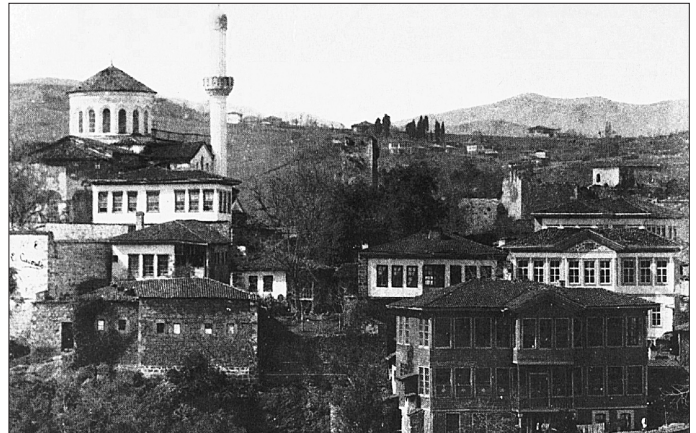
XVII. yüzyılın başlangıcıyla birlikte yıllık ticaret gelirlerinin azalması şehrin bir ticaret merkezi halinde oynadığı rolün düşüşte olduğunu gösterir. Şehrin doğu-batı ticaret yolunu etkileyen ve süregiden Osmanlı-İran savaşları bunun kısmen sebebidir. Ayrıca Celâlî isyanları da bunda pay sahibidir. Trabzon'u 1610'da ziyaret eden Fransız seyyahı Julien Bordier 1608-1609 yıllarında Celâlîler'in şehri yağmaladığını, dış mahallelerdeki pek çok hıristiyan ahalinin burnunu ve kulaklarını kestiklerini ve surların içerisindeki şehre girmeden ayrıldıklarını bildirir. Bordier'in Trabzon'da Arap, İranlı ve Gürcü tüccarların varlığından söz etmesi, Osmanlı-İran savaşının etkisinin şehirdeki ticareti ve tüccarlığı tamamıyla sona erdirmediğini gösterir. Ancak zaman içerisinde Karadeniz ticaretinde Batılılar'ın giderek ağırlık kazanması şehrin gelişmesinde önemli rol oynadı. XVIII. yüzyılda Trabzon Bedestenini bu ticaretin mahiyeti açısından belirleyicidir. 1632'de Kazak saldırılarıyla yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilen bedesten yabancı

tüccarın da bulunduğu, özellikle kumaş alım satımının öne çıktığı bir ticarî merkezdi. Bu ticarî hareketliliğin bir başka yansıması hanlardı. XVIII. yüzyılda Yeni Han yabancı tüccarın tercih ettiği konaklama yeri idi. Ayrıca Taş Han, Hüseyin Efendizâde Hanı, İkizzâde Hanı, Müftü Efendi Hanı, Karaçengelöğlü Hanı, İkilikapılı Han, Murathanzâde Mahzeni, Alaca Han, Hacı Yahyâ Hanı, Zincirli Han, Yalı Hanı tüccarın rağbet ettiği, mal depoladığı binalardı. Şehrin büyük limanı olan Çömlekçi yanında Kanıda, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemer kaya, Mumhane, Moloz adlı küçük limanlar ithalât ve ihracata açıktı. XIX. yüzyılda yolların emniyetinin sağlanmasıyla ticarî gelişme hızlandı. 1830-1900 yılları arasında İran'a yapılan ihracat ve İran'dan ithalât açısından Trabzon ana liman olunca ekonomik açıdan önemi çok arttı. İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Osmanlı Devleti bayrakları taşıyan buharlı gemiler büyüyen limanın içinde ve dışında mal taşıdılar; öyle ki Trabzon Limanı, Osmanlı sınırları içerisinde aktif olan en büyük ikinci ticarî liman haline geldi. 1900'lü yıllardan itibaren bu ticaret sayesinde 487 buharlı gemi ve mal taşımacılığı yapan sayısız küçük tekneyle birlikte Trabzon Limanı'ndan 522.000 ton mal taşınmıştır. 1890'da Trabzon'un ekonomik yaşamını tasvir eden V. Cuinet şehrin ticaretinin fındık, tütün ve baklagillerin yanında ipek ve pamuktan ibaret olduğunu söyler (I, 3-84).

Osmanlı Devleti'nin çöküşüne yol açan I. Dünya Savaşı şehre ve bölgeye toplu halde demografik değişiklikler getirdi. 1915'te Ermeni tehciri, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi hıristiyan nüfusun çekilmesiyle sonuçlandı. Cumhuriyet döneminde bölgenin ekonomisi çok ciddi yapısal sorunlarla uğraştı. Tarım öncelikli önemini

korusa da Karadeniz'den güneye dağlara doğru uzanan dik yamaçlı, vadilerle yarılmış dağlık alanlar artan nüfus için yeterli miktarda ekilebilir yer tedarikine imkân tanımıyordu. Küçük aile şirketleri çay, fındık ve tütün üretimine devam ediyordu; ancak uluslararası pazarın beklenmeyen şartları göz önünde bulundurulduğunda bu üretimleri sadece geçimlerini sağlama ya yetiyordu. Sonuç olarak yüksek nüfus yoğunluğu sebebiyle ülkenin diğer bölgelerine dâimî bir göç zarureti ortaya çıkmıştır.

Tarihî Eserler. Trabzon bugüne ulaşan tarihî eserleriyle de dikkat çeker. Trabzon Kalesi'nin kalıntıları hâlâ mevcuttur. Kale güneyden başlayarak Yukarıhisar (Kulehisar/İçkale), Ortahisar, Aşağıhisar olmak üzere üç bölümdür. Ortahisar'da Fâtih Camii manastırdan çevrilmiştir. Hatuniye (İmarret) Camii, Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun adına inşa edilmiştir (911/1505-1506). Bunun güneyinde Gülbahar Hatun'un yattığı türbe vardır. Yeni Cuma Camii, Aşağıhisar karşısında olup Saint Eugenios'a ithafen yapılan kiliseden bozmadır. Erdoğdu Bey Camii, Hatuniye'nin güneyinde bir mescid şeklinde yapılmış, Erdoğdu Bey burayı 985'te (1577) cami haline getirmiştir. İskender Paşa Camii, Gâvur Meydanı'nın doğu tarafında 936'da (1530) yapılmıştır. Ayasofya Camii, batı varoşunda aynı adlı mahallede yüksek bir tepede üzerinde Iustinianos'un inşa ettirdiği büyük kiliseden çevrilmiştir. Burası Trabzon âyanından Kürt Ali Bey tarafından 980'de (1572) camiye tahvil edilmiştir. Julien Bordier 1610'da buranın işlek bir yer olmadığına temas eder. Çarşı Camii de Çarşı mevkiinde kiliseden çevrilmiştir. Tavanlı Cami, Boztepe mahallesindedir. Mûsâ Paşa Camii aynı adı taşıyan mahallede 1079'da (1668) yapılmıştır. Diğer camiler arasında Kasım Ağa Konaklı Camii, Kabak

XX. yüzyılın başında Yeni Cuma Camii ve çevresini gösteren fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90441)

Meydan Camii (Süleyman Bey Camii), Karabaş Camii (eski bir kilise olup Mumhane-önü İskelesi'nde idi) sayılabilir. Ayrıca pek çok mescid kayıtlarda zikredilir. XVI. yüzyılda şehirde altı zâviye kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra hıristiyanlara ait kilise ve manastırlar mevcuttur. 480'de yapılan Aya Vasil Kilisesi, Saint Anne Kilisesi, Asduadzadzin, Surp Stephanos, Surp Okstent (Sulu Manastır), Saint George, Aya Gorgor (Rum piskoposluk makamı idi), Aya Pondi, Aya Yorgi gibi kiliseler yanında bazı manastırlar da mevcuttu. Ayrıca pek çok han, hamam, medresenin varlığı bilinmektedir.

İdarî Yapı. Trabzon'un ele geçirildikten sonra ilk olarak nereye bağlandığı konusu kesinlik kazanmamıştır. Şehrin sancak haline getirildiği ve ilk sancak beyinin Kasım Bey olduğu kayıtlıdır. Trabzon sancağının nereye bağlı olduğu konusundaki belirsizlik özellikle Yavuz Sultan Selim'in sancak beyi sıfatıyla idareciliği döneminde daha da öne çıkmıştır. Yavuz Sultan Selim burayı âdetâ müstakil bir sancak gibi idare etmiştir. Dönemin bazı kaynaklarında Trabzon'dan "Ermeniyeye-i Suğrâ vilâyetinin merkezi" diye söz edilir. 1514'te Çaldıran Savaşı'ndan sonra stratejik açıdan önemi dolayısıyla Bayburt yöresine vali tayin edilen Bıyıklı Mehmed [Paşa], Trabzon'un kontrolünü de üstlenince yeni bir idarî sistem teşekkül etti; Vilâyet-i Rûm-i Hadîs adlı yeni idarî birime bağlandı (1520). İrakeyn Seferi sırasında bu vilâyet yeni kurulan Erzurum beylerbeyliğine dahil edildi (1535). Sancak Trabzon, Giresun, Kürtün, Torul, Of, Rize, Pazar (Atina), Arhavi, Hemşin adlı kazalardan oluşuyordu. Trabzon kazası Akçaabat, Maçka, Yomra ve Sürmene nahiyelerinden müteşekkildi. 1578 Osmanlı-İran seferi esnasında lojistik destek bakımından önemi arttığı için Batum'la birlikte müstakil beylerbeylik haline getirildi. XVII. yüzyıl başlarında her ikisi beylerbeylik / eyalet olarak anıldı. Buraya Batum ve Gönnye sancakları dahildi. 1632-1641'de Trabzon'dan "Eyâlet-i Batum nâm-ı diğer Trabzon" şeklinde bahsedilir. Evliya Çelebi Trabzon eyaletine Gümüşhane, Aşağı ve Yukarı Batum, Gönnye sancaklarının bağlı olduğunu bildirir. Trabzon sancağı ile birlikte beş idarî birimden meydana geldiği anlaşılır. 1653-1669 yılı kayıtları buraya sadece Batum ve Trabzon sancağının bağlı olduğunu ifade eder. Artık burası Trabzon eyaleti diye anılmıştır. XVIII. yüzyıldaki savaşılar döneminde Batum ve Trabzon sancağı paşa sancağı (idareci valinin oturduğu sancak) diye belirlenmiştir. 1732-1740 yıllarında merkez san-

cak Trabzon olup Gönnye ve Batum bağlı sancaklardı. XVIII. yüzyılın ortalarında Batum'un alanı Anapa'ya kadar genişlerken Trabzon'un batısındaki Canik sancağı 1760 dolayında Trabzon eyaletine katılmış, böylece Doğu Karadeniz kıyılarının tamamı Trabzon eyaletinin kapsamına alınmıştır. XIX. yüzyılda eyaletin güney sınırlarında bazı yeni gelişmeler görüldüğü gibi farklı idarî düzenlemeler de yapılmıştır. 1860'ta Trabzon vilâyeti Rize'nin tâbi olduğu Trabzon sancağı, Giresun'un bağlı olduğu Ordu sancağı, Karahisar sancağı, Batum ve Acara'nın içinde bulunduğu Lazistan sancağı ve Gümüşhane sancağından oluşuyordu. 1871 salnâmesine göre Trabzon merkez sancağına Ordu, Giresun, Tirebolu, Of kazaları bağlıydı. Eyalet tâbi diğer sancaklar Lazistan, Canik ve Gümüşhane idi.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, MAD, nr. 828; BA, TD, nr. 53, 210, 288, 387, 613; TK, TD, nr. 29; *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi* (haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 1993-2008, I-XXII; *Trabzon Nüfus Kütüğü: 1834* (haz. Süleyman Bilgin v.dğr.), İstanbul 2010, s. 22-23, 57-196; Ducas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* (trc. H. J. Magoulias), Detroit 1975, s. 259; Kritovulos, *History of Mehmed the Conqueror* (trc. Charles T. Riggs), Princeton 1954, s. 173-176; Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth* (nşr. A. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 105, 109, 111; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmân*, Ankara 1954, VII, 197; Aşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim* (haz. Mahmut Ak), Ankara 2007, III, 1017-1027; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), II, 49-55; J. P. de Tournefort, *A Voyage into the Levant*, Paris 1717, II, 233-236; J. Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827; a.m.f., *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart-Tübingen 1845, s. 141; L. Chalkokondyles, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1842, XXXII, 495-498; G. Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond: 1204-1461*, Edinburgh 1851; Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, İstanbul 1294; Cuinet, I, 3-84; W. Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire*, London 1926; P. Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439* (trc. M. Letts), London 1926, s. 131; R. G. de Clavijo, *Embassy to Tamerlane: 1403-1406* (trc. G. le Strange), London 1928, s. 104; Ömer Akbulut, *Trabzon Kitabeleri*, İstanbul 1954; Said Bilâl Çakıroğlu, *Tarihî, Ekonomik, Sosyal Yönleriyle Trabzon*, Ankara 1964; Mükerrrem Anabolu, *Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları*, İstanbul 1969; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluş Kadar*, Ankara 1975; M. Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 38-59, 71-76; A. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontus*, London 1980; a.m.f., *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, London 1988, tür.yer.; a.m.f. – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, I, tür.yer.; A. Üner Turgay, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", *Economie et societies*

dans l'empire ottoman (fin du XVIIIe -debut du XXe siècle) (trc. J. L. Bacque - Grammont – P. Dumont), Paris 1983, s. 297-315; R. Jennings, "Plaque in Trabzon and Reactions to it According to Local Judicial Registers", *Humanist and Scholars: Essays in Honor of Andreas Tietze* (ed. H. W. Lowry – D. Quataert), İstanbul-Washington 1993, s. 27-36; H. W. Lowry, "Süleyman's Formative Years in the City of Trabzon: Their Impact on the Future Sultan and the City", *Süleymân the Second and His Time* (ed. Halil İnalıcık – Cemal Kafadar), İstanbul 1993, s. 21-36; a.m.f., *The Islamization & Turkification of the City of Trabzon (Trebizond), 1461-1583*, İstanbul 2009 (Türkçe'si için bk. *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583* [trc. Demet Lowry – H. W. Lowry], İstanbul 2005); a.m.f., "The Question of Trabzon's Efrenciyan Population: 1486-1583", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV-V, İstanbul 1976-77, s. 103-110; a.m.f., "From Trabzon to Istanbul: The Relationship Between Süleyman the Lawgiver & His Foster Brother (Süt Karındaşı) Yahya Efendi", *Osm.Ar.*, sy. 10 (1990), s. 39-48; R. Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts: XVIIIth International Congress of Byzantine Studies: Selected Papers, Main and Communications* (ed. İ. Şevçenko – G. Litavrin), Shepherdstown 1996, II, 75-81; *Bir Tutkudur Trabzon* (haz. İ. Gündâğ Kayaoğlu v.dğr.), İstanbul 1997; *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, *Bildiriler* (haz. Kemal Çiçek v.dğr.), Trabzon 1999; Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeler*, Trabzon 2000, I-V; *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi* (haz. İsmail Hacifettahoğlu), Ankara 2001; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002; *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* (haz. Mithat Kerim Arslan v.dğr.), Trabzon 2002, I-II; A. Bryer v.dğr., *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, London 2002; Necmettin Aygün, *Önsöz-kizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005; W. G. Palgrave, "A Tour in North-Eastern Anatolia", *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XVI, London 1872, s. 222-224; J. Bordier, "Relation d'un voyage en orient par Julien Bordier, écuyer de Jean Gontaut, baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople (1604-1612)", *Archives historiques de la Gascogne*, XVI, Paris 1888, tür.yer.; F. W. Hasluck, "Genoese Monuments at Trebizond", *The Annual of the British School at Athens*, XVIII, London 1910-11, s. 141-142; Halil Edhem, "Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleleri", *TOEM*, VIII/48 (1334), s. 320-358; F. Babinger, "La date de la prise de Trebizonde par les turcs (1461)", *REB*, VII (1950), s. 205-207; S. Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond", *Anatolian Studies*, X, Ankara 1960, s. 141-175; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livâsı ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *TTK Belleten*, XXVI/102 (1962), s. 293-337; C. Issawi, "The Tebriz-Trabzon Trade, 1830-1900", *JMES*, I (1970), s. 18-27; H. Andreasyan, "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *TED*, sy. 3 (1972), s. 83-148; N. Beldiceanu, "Biens monastiques d'après un registre ottoman de Trebizonde", *REB*, XXXV (1977), s. 175-213; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, XII/1, s. 455-477; Suraiya Faroqhi, "Tarabzun", *El²* (İng.), X, 216-219.

